

A FUNKCIONÁLIS MONDATTANI SZEMLELET KÉRDÉSÉHEZ

BÁRCZI GÉZA a következőket írja „Bevezetés a nyelvtudományba” című munkájának 40. lapján: „A mondat nem elvonás, mint a szó vagy a hang, hanem valóságos reális egysége a beszédnek: a gondolatok közlése mindig mondatokban történik. Egy-egy mondat egy teljes tudattartalom nyelvi jelölője.”

Tehát a hang és a szó (és hozzátehetjük: a szó szerkezet) *langue* jelenségek, olyan nyelvi jelek, amelyek alkalmasak arra, hogy mint a nyelv „épületelemei” részt vegyenek egy gondolatközlő mondat megalkotásában. Ezeknek a nyelvi jeleknek alakí és jelentésbeli vizsgálata nyilvánvalóan hozzásegít lényegük megismeréséhez. A mondat mivoltának ugyanilyen módszerű tanulmányozása — tipikus *parole* jellege miatt — megnyugtató eredményre nem vezethet. Nézzük meg a következő példát: *A nap kisütött.* Ebből a három szóból elvonhatjuk a hangokat, és megállapíthatjuk minőségüket különböző szempontokból; elvonhatjuk a szavakat, és megtudhatjuk, milyen fogalmak nyelvi jelei; végül elvonhatjuk „a nap kisütött” szó szerkezetet, amely logikai szempontból egy tárgyfogalom és egy cselekvésfogalom tartalmi viszonyát jelzi. Hogy azonban e szó szerkezet mint mondat mit jelent, tudnunk kell azt is, hogy hol, mikor, miért keletkezett, kinek, milyen egységes tudattartalmát fejezi ki. Minden mondatot bele kell ágyaznunk egy bizonyos beszédhelyzetbe vagy szövegösszefüggésbe, mert minden mondatnak van — alakján és jelentésén kívül — funkciója is. Ez az *életfunkció* határolja el és különbözteti meg élesen egymástól az „*a nap kisütött*” szó szerkezetet és az „*A nap kisütött*” mondatot. A következőkben szeretném — csak körvonalakban és vázaltszerűen — véleményemet ismertetni e „bűvös többlet” mivoltának kérdésében.

Amikor GOMBOCZ ZOLTÁN 1934-ben funkcionális nyelv szemléletének alapját kifejtette, SAUSSURE tételéből indult ki. Eszerint a nyelvet és beszédet külön kell választanunk egymástól, mert „a nyelv szociális termék, beszédképzetek, jelek rendszere... Ezzel szemben a beszéd egyéni tevékenység: a nyelv konvencionális jeleinek felhasználása a gondolatok közlésére.” (Funkcionális nyelv szemlélet MNy. 30: 1.). GOMBOCZ maga ennek alapján úgy alakította ki funkcionális nyelv szemléletét, hogy megvizsgálta: mi a szerepük ezeknek a konvencionális jeleknek a gondolatok közlésében. Tehát amikor megállapította, hogy a hangnak jelentés elkülönítő, a szónak képzetkeltő, a szó szerkezetnek viszonykeltő funkciója van, tulajdonképpen szakított a nyelv és beszéd édes elkülönítésével, és SAUSSURE

tételét dialektikus egységben fogta fel. De nem is lehet másként: hiszen a nyelv mint lélektani valóság a nyelvtudomány számára csak akkor lehet vizsgálódásának tárgya, ha a beszéden keresztül közelíti meg. A kollektív nyelvtudatban élő jelrendszer igazi mivoltához csak akkor jutunk közelebb, ha konkrét megjelenési formájában vesszük szemügyre. Mint-hogy pedig a nyelv mint absztrakció csak konkrét formában érzékelhető, konkrét formában pedig mindig valamiféle funkciót teljesít, nem lehet elvitatni a funkcionális nyelvszemlélet jogosságát.

Hogy a mondatnak mi a funkciója, azt PAPP ISTVÁN vizsgálta meg egyik 1952-ben megjelent tanulmányában. (A mondat funkciója MNy. 48:89—102.) A mondat grammatikai, logikai és lélektani meghatározásainak bírálata után a következő eredményre jut: „A mondat az a legkisebb nyelvi képlet — úgy is mondhatjuk: a nyelvbeli egyén, — amely mind a három életmezőt feltárja előttünk, amely mind a három nyelvi szerepet betölti: van ábrázoló, kifejező és felhívó szerepe.” A nyelvtani, logikai és lélektani meghatározások valóban nem kielégítőek önmagukban, mert egyszerűen csak a már létrejött mondat alakját és jelentését, másrészt csak a keletkezés lélektani folyamatát rögzítették. PAPP ISTVÁN szerint a mondat „életszerepének” szem előtt tartásával lehetséges egy komplex szemléletmód kialakítása, amely megszüntetné a különböző meghatározások hiányosságait. Véleményem szerint ez a felfogás egy ponton, a mondat keletkezésének tudatbeli előzményei és grammatikai megformáltsága közötti összefüggés mivoltának kérdésében kiegészítésre szorul. A mondat legfontosabb funkciója kétségkívül az, hogy gondolatközlést teljesít, és ezért az emberi érintkezés eszköze. A gondolatközlést pedig, ez is kétségtelen, a minden mondatban megtalálható alany-állítmányi (predikatív) viszonyítás segítségével teljesíti. Ha azt vizsgáljuk meg, hogy a gondolati tartalom, amit kifejezni kívánunk a mondatban, hogyan kap aktuális kifejezést a predikatív viszonyítás segítségével — a mondat mibenlétéhez is közelebb juthatunk. Mielőtt érinteném most a mondat legfontosabb lélektani szempontú tanulmányozási módjait, előrebocsátom, hogy a következő megjegyzések nem vonatkoztathatók mechanikusan az ún. mondatpótlókra, kihagyásos mondatokra és az egy-két szavas érzelem- és indulatkifejező mondatzókra, csupán a fejlett nyelvek teljes mondataira.

A mondat alaki, jelentésbeli és lélektani viszonyait vizsgáló nyelv- tudósok általában megegyeznek abban, hogy a mondat mint nyelvi jel az objektív valóság tükröződése. De éppen a valóság tükröztetésének módjaira nézve nincs egységes vélemény a nyelvészek körében. Főlöszleg lenne itt ismertetni azt a küzdelmet, amely az idők folyamán előbukkant különböző mondatmeghatározások körül folyt, és folyik ma is. Ami a lélektaniakat illeti: ha nem is a legutóbbi, de a leghíresebb és ma is a legnagyobb hatású WUNDT meghatározása, mely szerint „Der Satz ist der sprachliche Ausdruck für die willkürliche Gliederung einer Gesamtvorstellung in ihre in logische Beziehungen zueinander gesetzten Bestandteile.” (Die Sprache II. 248.) J. RIES „Was ist ein Satz?” c. tanulmányában ízekre szedte szét ezt a meghatározást, bebizonyítva, hogy a „logikai viszony” kifejezés nem pontos, hiszen pl. ha egy összképzetet (piros rózsá) egymással logikai viszonyban álló alkotórészekre tagolok, nem bizonyos,

hogy mondatot kapok, (A rózsá piros), hanem lehet abból jelzős szerkezet is (piros rózsá)! A meghatározással kapcsolatban PAIS DEZSŐ is kifejezte fenntartásait, és kétségbe vonta, hogy a mondatalkotásnál föltétlenül egy egységes összképzetnek kell jelen lennie. (Két fejezet a mondatanból 1952.) A WUNDT-féle álláspont azonban néha még mindig felbukkan PAPP ISTVÁNNál is, aki a magyar nyelvészek közül az utóbbi időben a legtöbbet foglalkozott a kérdéssel, pl. egy ilyen részmeghatározásában: „a mondat tagolt nyelvi egység” (vö. A mondat fogalmának tanítása Nyr. 76:99—107); ezzel nyilván a már idézett művében részletesen is tárgyalt analízis-szintézis szempont egyidejű alkalmazására utal. Szerinte a mondat a hallgató és beszélő szempontjából egyaránt analitikus és szintetikus folyamat egyszerre. Tehát pl. a „Repül a madár” mondat így keletkezhetik: a „repülő madár” képegész elvonul egyes mozzanataival a tudat gyűjtőpontjában. A mondatalkotás első fázisában szándékosan két képzetre, egy tárgyképzetre és egy cselekvésképzetre tagoljuk (analízis). A második fázisban következik a szintézis: a szándékosan kiemelt képelemek tudatos egybefogása. A tárgy- és cselekvésképzetet a cselekvő és cselekvése logikai egészébe fogjuk össze. (A mondat funkciója 96—97.)

Ha elfogadjuk PAPP ISTVÁN intencióját, tehát egyetértünk azzal, hogy ilyenformán nem a „repülő madár” logikai (jelzős) viszonya, hanem a „Repül a madár” logikai (és funkciós!) viszonya keletkezik, akkor is nyitva marad néhány kérdés. Pl. mi a helyzet akkor, ha nem konkrét, hanem elvont „képzetekkel” van dolgunk egy mondat keletkezésénél? Hogyan lehetne leírni — mondjuk — ennek az, egyébként sok igazságot tartalmazó mondatnak a keletkezését: „Az esetek túlnyomó többségében a szavakat a nélkül használjuk, hogy a tartalmat teljesen elképzelnök és kifejeznök.” (H. Lefebvre: Formális logika — dialektikus logika 91.) Bizonyos, hogy beható kutatással esetleg tisztázni tudná a beszélő, hogy a fenti mondatban előforduló szavak milyen tartalmú és milyen fajtájú fogalmakat jelölnek, de nehezen „képzeltető” el, hogy a mondatalkotás szukcesszív folyamatában akárcsak megközelítőleg is világos „képzete” lett volna pl. az *eset* vagy *többség* szó fogalmáról. Hogy pedig az ilyen jellegű mondatok a gyakoribbak, nem pedig a közvetlen érzéki észlelet egyszerű közlése, az könnyen belátható, bár véleményem szerint a PAPP ISTVÁN által említett „Repül a madár”-féle mondatok lélektani előzményeire is az jellemző, amit bárki ellenőrizhet a WUNDT által is kedvelt *önmegfigyelés* (Selbstbeobachtung) segítségével.

Egy — tegyük fel — bonyolultabb mondat születésekor teljesen világos az akarat feszülése, amely a *közlés* vágyából fakad, a közlés vágya pedig a mondat születésének pillanatában a nyelvtudat számára úgyszintén világos *jelentésegész*hez kapcsolódik. Észrevehetjük, hogy ennek a jelentésegésznek vagy másképpen: „közölni akart valóságnak” a tükröztetése, tehát nyelvi megjelenítési formája egészében tudatos, szándékos, részleteiben azonban a tudat számára már többé-kevésbé sablonos, megszokott művelet. Nem tudnék ugyanis mondatot alkotni, nem tudnék beszélni, ha a pillanatnyilag a tudat világosságába került jelentésegész valóságos alkotórészeinek megfelelő fogalmi képzetek nem lennének már eleve elraktározva a nyelvtudatban. Hiszen így lehet csak a nyelv az emberi

érintkezés eszközévé, ha a közlés akaratától működésbe hozott tudat az éppen szükséges fogalmi képzetek logikai (és predikatív) viszonyításával gondolatot hoz létre, és ugyanakkor, szimultán módon a közölni kívánt valóság egésznek immár tökéletesen megfelelő gondolategész fogalmi alkotórészeit automatikusan hozza kapcsolatba a szükséges szóképzetekkel. Ilyenformán a szót, szavakat vagy szó szerkezeteket hangoztatással vagy leírással bizonyos fajta olyan rendbe állíthatjuk, amely szokásos bizonyos fajta szubjektív tükrözési folyamat eredményeként szerepelni, tehát képes predikatív funkciót teljesíteni.

Nyilvánvaló, hogy a mondat felfogása csak akkor lehet tökéletes, ha az érzékelt (hallott vagy látott) mondat a közlésfelfogó tudat számára a mondatalkotás közben csak félig-meddig tudatos tükrözési folyamatot részleteiben is rekonstruálni képes. És ahogyan a mondatalkotó tudat működése sem volt a tükrözési folyamat részleteiben tudatos, hanem csak a meglévő fogalmi képzeteknek megfelelő szóképzetek gépies vonatkoztatása a közölni kívánt valóság összetevőire, mindezt alárendelve annak, hogy a születő mondat betölthesse predikatív funkcióját, éppen így: a mondatot újraalkotó tudat egészen addig, amíg teljesen világos nem lett számára az érzékelt szócsoport predikatív jellege, a fogalmakat csak „fel-színesen, derengő félhomályban” veszi tudomásul. (Vö. PAIS im.). A mondatalkotó és a mondatot felfogó ill. újraalkotó tudat működése mechanikai szempontból teljesen ugyanaz, csak éppen: amíg a mondatalkotó tudat ezért keres és talál *gépiesen* olyan fogalmakat, amelyeknek megfelelő szavak ill. szócsoportok alkalmasak az aktuális predikatív funkció kifejezésére, hogy azokat alkalmazza alany-állítmányi viszonyításra, addig a mondatfelfogó tudat azért veszi tudomásul *gépiesen* az érzékelt szónak, ill. szócsoportnak megfelelő fogalmakat, hogy azokat felfogja alany-állítmányi viszonyításban. (Hogy a mondat tudatbeli előzményei és grammatikai megformáltsága között ilyen összefüggés lehet, arra nézve vö. WUNDT im. I. 585, JODL: Lehrbuch der Psychologie II. 275, BR. EGGERT: Der psychologische Zusammenhang in der Didaktik 21.) A mai nyelvérzék tehát csak annyiban tekinthető elvontnak, hogy számára a mondatban előforduló szóhangsor által keltett képzet nem konkrét abban az értelemben, amelyben a primitív tudat számára lehetett a hangnyelv kialakulása idején. A nyelv őskorában pl. maga a tárgy lehetett az, amire az elsődleges absztrakció alapozódott, és ennek a folyamatnak eredménye lett a (név)-szó, amely viszont ilyenformán a tárgyképzetkeltés eszköze is lett. A mai nyelvállapot vizsgálatánál — különösen a mondat lélektani vonatkozásaival kapcsolatban — nem indulhatunk ki a szónak ezen elsődleges szerepéből. Lehetett olyan korszaka a nyelvtörténetnek, amikor a hang jelentéskülönítő szerepe a nyelvtudat számára is eleven valóság volt. Amikor azonban e hangok alkotta szavak feladata nemcsak a tárgyképzetkeltés volt, hanem e képzetek *közlése* is egyidejűleg, a hang elvesztette eredeti funkcióját, és a szóalkotás mechanikai eszközévé vált, mert alárendelődött a mondat szóban kifejezést kapott predikatív viszonyításnak.

A mai mondat nem egy hangból, rendszerint nem is egy szóból. hanem szavak kapcsolatából, szó szerkezetekből áll. Általánosnak mondható felfogás szerint — történeti szempontból — a tárgyas, határozós és jelzős

szószerkezetek megmerevedett alakulatok, melyek az eredeti alany-állítványi szerkezet megisméltésével jöttek létre. Ezek a szerkezetek a fogalmak tartalmi viszonyát jelentik csupán, míg az alany és állítvány pl. a cselekvő-cselekvés logikai viszonyítása útján a predikatív funkciót is kifejezi (valamit állítok valamiről). Újabban azonban előtérbe került az a felfogás, hogy a tárgyias, határozós és jelzős szintagmák tartalmi viszonyai mellett meg kell különböztetnünk — egyidejűleg — e szintagmák alanyi-állítványi funkciós voltát is. (Klemm: A mondattan mivolta MNy. 52:406—415.) Ez természetes is, hiszen a fejlett nyelv mondatában ezek a szintagmák „szellemi raktárányagként” kerülnek elő, és fogalmi viszonyok jelölésével mechanikusan vesznek részt a mondat közlő szerepének betöltésében.

Véleményem szerint tehát a tudatban ilyen folyamatok útján létrejött legfontosabb nyelvi jelnek, a mondatnak lényege nem annyira az egységes tudattartalom *logikai* tagolásában, mint inkább *predikatív* viszonyításában keresendő. A mondat rendszerint nem azonos azzal a gondolati tartalommal, amely benne kifejezésre jut. Az aktuális gondolat kénytelen a nyelvfejlődés eredményeképpen hagyományossá vált logikai (értelmi) összefüggésekben testet ölteni, hogy mondatná legyen. A mondat éppen ezért — keletkezését és felfogását tekintve — tudatmechanizmus eredménye, melynek feladata: *hagyományos logikai viszonyok alapján*, a közös nyelvtudat előtt ismeretes szó vagy szócsoport segítségével *egyéni gondolatot közölni*. A gondolatközlés a mondat két főrésze között szándékosan megteremtett predikatív viszonyításban történik.

Anélkül, hogy a mondatmeghatározások tengerét kívánnám szaporítani, hiszen a mondat mint nyelvi jel tapasztalati fogalom, s mint ilyen „kann nicht definiert, sondern nur expliciert werden” (Kant), mégis meg kell határozni a mondat jellegét funkcionális-lélektani szempontból is. Tehát: *a mondat a beszélő és hallgató szempontjából nyelvi jele annak, hogy a közölni akart objektív valóságnak megfelelő fogalmi tudattartalmat predikatív viszonyításban fogjuk fel.*

Nem akarván az egyoldalú pszichologizmus látszatát kelteni, megjegyzem, hogy a mondat grammatikai és logikai szempontú vizsgálatát is jogosultnak tartom, csupán a lélektani módszer fontosságára szerettem volna a figyelmet felhívni.

BODNÁR FERENC